

På spaning efter springpojken

Ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900

PETER HÅKANSSON OCH
TOBIAS KARLSSON

Malmö högskola och
Lunds universitet

Under 1800-talets senare del öppnades det upp nya vägar för ungdomar att etablera sig på arbetsmarknaden. Att springa bud blev vanligare bland unga pojkar och flickor. I den här artikeln undersöker vi springpojkejobben med hjälp av minnesuppteckningar från arbetare i tre branscher och teorier om socialt kapital. Även om bilden är mångfacetterad, finner vi återkommande exempel på hur jobben förmedlades av nära anhöriga och sedan ledde vidare med hjälp av de nätverk som skapades i arbetet.

Inledning

I det agrara samhället var gränserna mellan barn, ungdomar och vuxna inte lika skarpa som de senare skulle bli. Barn hjälpte till i arbetet från unga år, arbetade som drängar och pigor under ett skede för att senare bilda egna hushåll. I det tidiga industrisamhället fortsatte barn och ungdomar att arbeta i hög utsträckning, i vissa fall tillsammans med sina föräldrar. Gradvis blev emellertid övergången från barndom till vuxenliv mer förknippad med ett inträde på arbetsmarknaden.

I det moderna industrisamhället som växte fram från slutet av 1800-talet förbjöds barnarbete i fabriker för barn under tolv år samtidigt

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Fil. dr Peter Håkansson (f. 1964) är verksam vid Institutionen för urbana studier, Malmö högskola. Han disputerade 2011 på avhandlingen *Ungdomsarbetslösheten: Om övergångsregimer, institutionell förändring och socialt kapital* och arbetar för närvarande med ett EU-finansierat projekt om migration.

E-post: peter.hakansson@mah.se

Doc. Tobias Karlsson (f. 1975) är verksam vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Han disputerade 2008 på avhandlingen *Downsizing: Personnel reductions at the Swedish Tobacco Monopoly 1915–1939* och arbetar för närvarande i ett projekt om arbetsmarknadskonflikter finansierat av Vetenskapsrådet.

E-post: tobias.karlsson@ekh.lu.se

som skolväsendet byggdes ut.¹ Parallellt förändrades arbetsmarknadens struktur och institutionella ramverk. Arbetskraft flyttade från jordbruk till tillverkningsindustri och från landsbygd till tätorter. Äldre patriarkala band ersattes av operonliga anställningsrelationer och en modern arbetsmarknad tog form.² Det var en marknad med större försättningar för rörlighet där årsvisa anställningar fick ge vika för kontrakt med korta uppsägningstider. Lärlingsutbildning – en sedan länge etablerad institution för kunskapsöverföring och socialisering – fick bedrivas i mer oreglerade former till följd av skråväsendets avskaffande.³ Från fackföreningshåll hävdades att många arbetsgivare anställde lärlingar med det primära syftet att använda dem som billig arbetskraft.⁴ Nya institutioner byggdes upp, men med viss eftersläpning. Offentliga arbetsförmedlingar etablerades exempelvis i början av 1900-talet, och fick särskilda avdelningar för ungdomar, men det dröjde åtminstone tre decennier innan de var ordentligt utbyggda.⁵ Sannolikt spelade föräldrar och sociala nätverk en fortsatt viktig roll för att förmedla jobb men kunskapsläget är fragmentariskt.⁶

Överlag finns relativt lite forskning om hur det sena 1800-talets svenska arbetsmarknad såg ut för barn och ungdomar. Lars Olssons skildring av hur barnarbetet bortrationaliserades i fabriksindustrin till följd av teknologiska förändringar är välkänd,⁷ men vad kom egentligen i stället? Ellen Schrupf visar med norska data för perioden 1875–1912 på att det var speciella arbeten, direkt anpassade för barn och ungdomar, som

1. Bengt Sandin, "In the large factory towns: Child labour legislation, child labour and school compulsion", i Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin & Ellen Schrupf (red.), *Industrious children: Work and childhood in the Nordic countries 1850–1990* (Odense 1997) s. 42–43.

2. Christer Lundh, *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2010*, (Stockholm 2010) s. 63–66.

3. Anders Nilsson, *Yrkesutbildningen i Sverige 1850–1910* (Uppsala 2008).

4. Tage Lindbom, *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872–1900* (Stockholm 1938) s. 322.

5. Peter Håkansson & Caroline Tovatt, "Networks and labor market entry – A historical perspective", *Labor History* 58:1 (2017) s. 67–90.

6. Tamara Hareven, *Family time and industrial time: The relation between the family and work in a New England industrial community* (Cambridge 1982) s. 85–86; Peter Håkansson, *Ungdomsarbetslösheten: Om övergångsregimer, institutionell förändring och socialt kapital* (Lund 2011) s. 130–133.

7. Lars Olsson, *Då barn var lönsamma: Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet* (Lund 1980).

växte i betydelse.⁸ Framför allt var det arbeten inom servicesektorn som tillkom, inte minst sådana som innebar att gå ärenden, förmedla bud eller varor, så kallade springpojkejobb.

Även om springpojkejobben i hög grad är levande i vårt allmänna historiemedvetande finns föga systematisk forskning om vad de egentligen innebar. Vad som finns är främst anekdoter och spekulativa uppfattningar. I våra dagar används ordet "springpojke" synonymt med "underhuggare" och får ofta markera startpunkt för klassresor i livsberättelser om framgångsrika företagare och affärsmän. Ett exempel är Hakon Swenson (1883–1960), grundaren av ICA, prästsonen som misslyckades i skolan men som 15-åring fick anställning som springpojke hos en köpman.⁹ Swenson hade vid 25 års ålder avancerat till försäljare, prokurist och delägare i köpmannens expanderande företag och hade vid sin död revolutionerat svensk dagligvaruhandel.

Under mellankrigstiden – mot bakgrund av den höga arbetslösheten bland ungdomar – beskrevs springpojkejobben som återvändsgränder snarare än som språngbrädor. Offentliga arbetsförmedlingsföreståndare menade att den som valde ett springpojkejobb riskerade att vid 18 års ålder, då springpojkejobbet vanligtvis upphörde, stå utbildad och arbetslös. I *Sociala meddelanden* 1927 uttrycktes uppfattningen på följande sätt:

[...] springpojkesysslan inom handel och hantverk [är] ofta förenad med speciell arbetslöshetsrisk, under förutsättning nämligen, att springpojksarbetet inte får någon prägel av lärlingstjänstgöring.

Det torde ligga mycket av sanning i ett vid ett tidigare tillfälle från arbetsförmedlingshåll fällt yttrande: "Arbetslösheten börjar med springpojkar".¹⁰

Arbetsförmedlarna menade att ungdomar inte nödvändigtvis tvingades in i springpojkesysslan utan lockades dit av möjligheten att på kort sikt tjäna bättre än i arbeten som innehöll större inslag av lärande.

Den svenska debatten var inte unik. Liknande tongångar fanns i Storbritannien där springpojkejobben klassades som *blind-alley jobs*.

8. Ellen Schruppf, "From full-time to part-time: Working children in Norway from the nineteenth to the twentieth century", i Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin & Ellen Schruppf (red.) (1997) s. 47–78.

9. Hugo Kylebäck, *Varuhandeln i Sverige under 1900-talet* (Göteborg 2004) s. 54–55.

10. *Sociala meddelanden* nr. 3 (1927) s. 215–216.

Historikern David Fowler menar att denna syn var svagt förankrad i verkligheten.¹¹ Springpojkejobben kunde i många fall leda vidare till andra arbeten, exempelvis till kontorsjobb, eller till lärlingsplatser. Dessutom menar Fowler att ungdomarna inte bara bytte från *blind-alley jobs* till lärlingsplatser, utan att skiften även skedde i den andra riktningen.

Bilden är alltså motsägelsefull. Å ena sidan har vi exempel och forskning som tyder på att springpojkejobben kunde fungera som en väg in på arbetsmarknaden och öppna dörrar för avancemang. Å andra sidan finns mellankrigstidens pessimistiska syn på springpojkejobbens framtidsutsikter. Det empiriska underlaget för bägge uppfattningarna är svagt. Lena Schröder har visserligen studerat mellankrigstidens svenska debatt men inte faktiska förhållanden på arbetsmarknaden.¹²

Syftet med denna artikel är att undersöka och diskutera springpojkejobbens roll i ungdomars etablering på arbetsmarknaden under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet. Hur och varför började barn och ungdomar springa bud? Hur förhöll sig dessa jobb till tidigare och senare jobb i individers livslopp? Vi närmar oss dessa frågeställningar med hjälp av teorier om socialt kapital. Det innebär bland annat att vi frågar oss om sociala nätverk – av olika slag – spelade någon roll för hur och varför ungdomar började i springpojkejobb, samt om dessa jobb i sin tur vidgade eller fördjupade nätverken och på så vis påverkade ungdomarnas fortsatta arbetslivshistorier.

Studien bygger på de arbetarminnen som Nordiska museet samlade in runt 1950 och publicerade i flera volymer. Dessa minnen är individers nedskrivna berättelser och rör främst tiden kring sekelskiftet 1900, det vill säga innan mellankrigstidens kriser och uppkomsten av ungdomsarbetslöshet som ett stort samhällsproblem. Arbetarminnenas kvalitativa natur innebär att vi främst kan göra iakttagelser och dra slutsatser om hur rekryteringskanaler kan ha sett ut, vilken roll springpojkejobben spelade i individers fortsatta arbetslivshistoria och hur det var att arbeta som springpojke. Vi kan främst hoppas på att finna typfall och exempel på återkommande sekvenser. Däremot måste vi vara försiktiga med att dra slutsatser om hur stor andel av den undersökta gruppen som använde

11. David Fowler, *The first teenagers: The lifestyle of young wage-earners in interwar Britain* (London 1995) s. 20–24.

12. Lena Schröder, *Springpojkar och språngbrädor: Om orsaker till och åtgärder mot ungdomsarbetslöshet* (Uppsala 1991). Se även Kommittén för yrkesutbildning åt varubud m.fl., *Yrkesutbildning för varubud m.fl.: Betänkande* (Stockholm 1949) s. 7.

springpojkejobbet som en språngbräda för en arbetslivskarriär, och liknande frågor, eftersom berättelserna inte utgör ett slumpmässigt urval och är begränsade till antalet.

För att få en preliminär uppfattning om hur vanligt det var att springa bud bland unga män och kvinnor föregås undersökningen av arbetarminnena av en kvantitativ kartläggning baserat på data hämtade från digitaliserade folkräkningar och dagspress. Även om det är svårt att uppskatta hur många unga män och kvinnor som någon gång arbetade som springpojkar och -flickor ger den kvantitativa undersökningen klara indikationer på att denna typ av jobb ökade starkt i antal i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Sammantaget bidrar artikeln med ökad förståelse för hur övergången från barndom till vuxenliv kunde gestalta sig i ett skede då många av de institutioner som vi förknippar med det moderna samhället tog form.¹³ Dessutom ger artikeln ökad kunskap om den svenska arbetsmarknadens funktionssätt, och då särskilt de sociala nätverkens betydelse, under den aktuella perioden.

"Springpojke" och andra yrkestitlar

Definitionen och avgränsningen av ordet "springpojke" i förhållande till andra samtida ungdomsjobb är inte helt enkel. Enligt SAOB är begreppet först belagt år 1851 och definieras som ett bud, någon som går ärenden eller lämnar över meddelanden. Det har kommit att få en negativ klang och används numera också för att signalera undergivenhet eller inställsamhet i bildligt språk. Detta antyder att springpojken ursprungligen hade en väldigt underordnad ställning.¹⁴ Vidare nämner SAOB att springpojken kan vara verksam i handels- eller i kontorsmiljöer. Springpojken är ett exempel på en yrkestitel med en explicit könskodning. Ordet "springflicka" förekommer också och dess användning går enligt SAOB att spåra längre tillbaka i tiden (till 1600-talet). De exempel som nämns är från ett fint hem (1852) och från en fotoateljé (1953). I SAOB nämns "passflicka" som en synonym till "springflicka". Av förklaringen

13. Däremot undersöker vi inte den relaterade frågan om ungdomars flytt hemifrån. För en aktuell studie av denna aspekt, se Christer Lundh & Stefan Öberg, "Determinants of nest leaving: Evidence from Gothenburg 1915–1943", uppsats presenterad vid XIV Nordic Labour History Conference i Reykjavik, 28–30 november 2016.

14. I slutet av 1930-talet började den mindre värdeladdade yrkestiteln "varubud" ersätta "springpojke".

framgår dock att passflickan i vissa fall arbetar i hem, vilket vi menar är väsensskilt från att arbeta i exempelvis affärer eller på kontor, åtminstone i det historiska sammanhang vi studerar i denna artikel. Vi fortsätter diskussionen om springpojkejobbens avgränsning mot andra ungdomsjobb, exempelvis olika slags lärlingar och hantlangare, i artikeln empiriska delar.

Springpojkejobbets framväxt – en kvantitativ orientering

Även om folkräkningarnas yrkesuppgifter måste anses vara mycket ofullständiga, särskilt för omyndiga personer, torde de kunna ge en grov uppfattning om yrkestitlars förekomst över tid. I 1880 års folkräkning återfinns endast 125 springpojkar. År 1890 är antalet 200 och fram till sekelskiftet 1900 har det skett en klar ökning till över 400 individer. I 1910 års folkräkning överstiger antalet springpojkar 2 000, alltså fem gånger så många som vid sekelskiftet. De springpojkar som uppträder i folkräkningarna var i regel 16–17 år.¹⁵ Totalt sett innehåller 1910 års folkräkning drygt 106 000 män i denna åldersgrupp.

TABELL 1. Förekomsten av yrkestitlarna "springgosse" och "springpojke" i folkräkningarna

	1880	1890	1900	1910
Antal	125	200	421	2242
Medianålder	17	17	16	16

Kommentar: Sökning på 'spring' OCH man'.

Källa: <<http://sok.riksarkivet.se/folkrakningar>> (29/5 2016).

Än mer sällsynt i folkräkningarna var springflickan. De första uppträder 1890 och finns då enbart i Stockholms stad. Liksom för springpojkar ökar antalet springflickor dramatiskt från 1900 till 1910 års räkning. Vid det senare tillfället finns 254 springflickor över hela landet. Springflickornas medianålder – 16 år – förändras inte mellan räkningarna.

15. De var därmed något yngre än innehavarna av yrkestiteln "lärling", eller titlar med slutledet "-lärling", vars medianålder var 18–19 år.

TABELL 2. *Förekomsten av yrkestiteln "springflicka" i folkräkningarna*

	1880	1890	1900	1910
Antal	0	8	32	254
Medianålder	-	16	16	16

Kommentar: Kommentar: Sökning på 'spring* OCH kvinna'.

Källa: <<http://sok.riksarkivet.se/folkrakningar>> (29/5 2016).

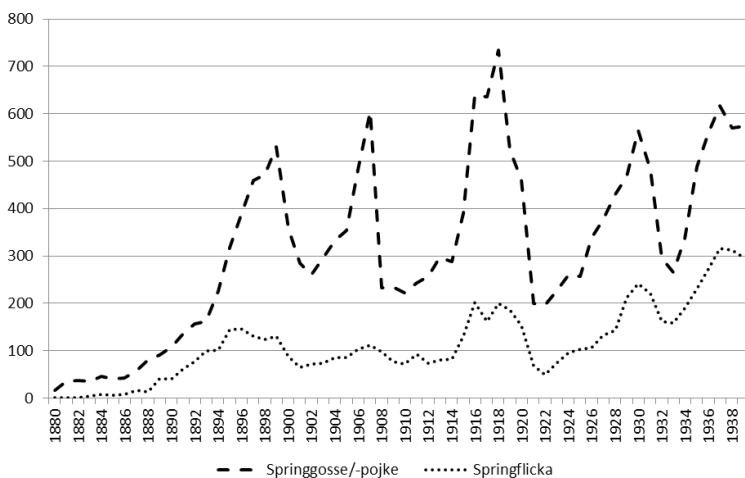
Springpojkar och -flickor var alltså tämligen sällsynta i den officiella statistiken. Sannolikt var det länge fråga om en rejäl underregistrering av springpojkar och liknande yrken. I 1940 års folkräkning tycks statistiken vara mer fullständig. Det förekommer inte mindre än 28 000 springpojkar "och andra bud" (21 315 män och 6 684 kvinnor). Fem år senare var motsvarande siffra 24 000 (18 703 män och 5 411 kvinnor). Men inte ens på 1940-talet kan statistiken anses vara fullständig. I en offentlig utredning från slutet av årtiondet konstateras att uppgifter om så kallade genomgående yrken, yrken som inte kan hänföras till specifik näring, är särskilt osäkra.¹⁶ Till detta kommer att folkräkningarnas yrkesuppgifter inte fångar upp fall då personer under året haft flera yrken. Vad som räknas är det yrke som innehafts under största delen av året.

Folkräkningarnas yrkesuppgifter kan inte i sig tolkas som säkra belegg för faktiska förändringar i yrkesstrukturen. Det kan ha förekommit förändringar i praxis vid rapportering och sammanställning av yngre individers yrken. Dagspressen är ett annat material som erbjuder möjligheter att studera förekomsten av yrkestitlar. Vi har gjort sökningar på orden "springpojke", alternativt "springgosse", och "springflicka" i betaversionen av Kungl. bibliotekets digitaliserade dagstidningar, där såväl redaktionellt material som annonser ingår. I figurerna nedan presenteras antalet träffar för perioden 1880–1939.¹⁷ Vi har inte gjort någon systematisk analys av den text som träffarna refererar till, men stickprov tyder på att det nästan uteslutande handlar om platsannonser.

16. Kommittén för yrkesutbildning åt varubud (1949) s. 10.

17. De eftersökta orden förekommer även tidigare men då endast i enstaka fall.

FIGUR 1. Förekomsten av orden "springgosse"/"springpojke" och "springflicka" i fyra svenska dagstidningar 1880–1939



Kommentar: De tidningar som undersökts är *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Göteborgs Aftonblad*. Källa: <<http://tidningar.kb.se>> (29/5 2016).

Här framträder, liksom i folkräkningarna, en tydligt uppåtgående trend i slutet av 1800-talet som övergick i ett mer stationärt tillstånd kännetecknat av betydande fluktuationer, med toppar vissa år, vilket vi tolkar som att efterfrågan på springpojkar var konjunkturkänslig. En motsvarande sökning på "springflicka" ger ett likartat mönster: ökning över tid och fluktuationer, om än inte lika stora som för pojkar. Här kan noteras att springpojke nämns oftare än springflicka i dagspressen, men skillnaden är inte så stor som i folkräkningarna. Materialet från dagstidningarna tyder på att folkräkningarnas underrapportering av yrkestiteln springflicka är större än motsvarande yrkestitel för pojkar.

Sammanfattningsvis kan sägas att det tycks som om utbud och efterfrågan på springpojkar och springflickor ökar i omfattning i slutet av 1800-talet. Det skulle betyda att allt fler unga män och kvinnor i Sverige, liksom Schrupf visat för Norge, får tidiga kontakter med arbetsmarknaden genom jobb som varubud och liknande. Annonserna i dagspressen visar också på att denna typ av jobb i viss utsträckning förmedlades via formella kanaler och att efterfrågan var konjunkturberoende.

Sociala nätverk på arbetsmarknaden – teoretiska perspektiv

På arbetsmarknader kan individer använda sociala nätverk – kontakter av olika slag – för att få jobb eller avancera till bättre positioner. När nätverk på så vis används som en tillgång som ger avkastning i form av lön, bättre arbetsvillkor eller status är det rimligt att tala om nätverket som ett *socialt kapital*.¹⁸ Det kan dock vara viktigt att skilja mellan olika typer av socialt kapital, inte minst för att förstå vad de kan vara användbara till.

Robert Putnam definierar begreppen anknytande (*bonding*) och överbryggande (*bridging*) socialt kapital.¹⁹ *Överbryggande socialt kapital* är nätverk som är inkluderande, utåtriktade och omfattar människor med olika bakgrund; socialt, åldersmässigt, etniskt etcetera. *Anknytande socialt kapital* är exkluderande, inåtriktade nätverk som omfattar homogena grupper. Man kan tänka sig att överbryggande socialt kapital rymmer en större grupp människor som inte känner varandra lika väl som i fallet med anknytande sociala kapital. Det överbryggande sociala kapitalet kan vara arbetskamrater på en arbetsplats eller vara medlemmar i en förening. Det anknytande sociala kapitalet kan vara familjen eller nära vänner. Det kan emellertid tänkas att vissa arbetsplatser, yrkesgrupper och föreningar uppvisar kännetecknen som främst liknar anknytande socialt kapital. I Putnams forskning om socialt kapital är tillit en viktig komponent. Det måste finnas tillit i ett nätverk för att det ska kunna fungera som socialt kapital.

Överbryggande och anknytande socialt kapital kan vara bra till olika saker. Det överbryggande sociala kapitalet vidgar individens sociala och ekonomiska marknader. Det kan även skapa generell tillit, mellan människor i allmänhet, vilket påverkar ett samhälles ekonomiska och sociala utveckling och välbefinnande. Ett anknytande nätverk kan vara bra av andra anledningar; det ger en trygghet och en känsla av tillhörighet.

Mark Granovetters begrepp starka länkar (*strong ties*) och svaga länkar (*weak ties*) påminner delvis om Putnams taxonomi, men skiljer sig på flera centrala punkter. Granovetter analyserar processer i interpersonella nätverk för att förstå kopplingen mellan interaktion på individnivå och

18. Se bland annat Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", i A. R. Sadovnik (red.), *Sociology of Education* (New York 2007) s. 84–88.

19. Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York 2000) s. 22–23.

utfall på samhällelig nivå. Då Granovetter inte ser nätverk som tillgångar, använder han inte heller begreppet socialt kapital.²⁰ I stället är det styrkan i en länk som är centralt i Granovetters teori. Styrka hos en länk beror på tid som spenderas tillsammans, emotionell intensitet, intimitet och reciprocitet.²¹ Enligt Granovetter kännetecknas de starka länkarna av att de är tidsmässigt längre, emotionellt mer intensiva och intimare, samt bygger på ömsesidig tillit på ett sätt som de svaga länkarna inte gör.

Granovetter menade i sin klassiska studie *Getting a Job* från 1974 att svaga länkar är viktigast när det gäller förmedling av jobb.²² En intervjustudie av tekniker, chefer och andra högkvalificerade yrkesutövare visade att information som ledde till nya jobb oftast hade förmedlats av relativt ytliga bekantskaper. Granovetter modifierade senare sin position i en studie som visade att individer med en svagare socioekonomisk bakgrund var mer beroende av kontakter som byggde på starka länkar.²³

Även om Putnam och Granovetter delvis står för olika teoretiska perspektiv menar vi att de i förhållande till vår forskningsuppgift snarast kompletterar varandra. Vi tänker oss att starka länkar ofta är av anknytande karaktär och att svaga länkar ofta är av överbryggande karaktär, men det kan också finnas undantagsfall. Vilket slags socialt kapital och vilka länkar som spelar roll kan vidare skilja sig åt mellan olika situationer. Man kan tänka sig att vägen in i springpojkejobbet underlättades av det anknytande sociala kapitalet – starka länkar – men att jobbet gav möjlighet att knyta kontakter och skaffa sig överbryggande socialt kapital, svaga länkar. Springpojkejobbet kunde således vara en kontaktskapande väg in på arbetsmarknaden. Det faktum att springpojkejobbet är förknippat med rumslig rörlighet innebär per definition möjligheter att bygga upp ett kontaktnät. Man kan tänka sig att springpojken i sin dagliga verksamhet träffar individer i olika yrkesroller och verksamheter. Det sociala kapital som då byggs upp skulle rimligtvis vara av det överbryggande slaget.

I ett historiskt perspektiv kan vi förmoda att betydelsen av socialt ka-

20. Mark Granovetter, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology* 78:6 (1973) s. 1 360–1 380.

21. Granovetter (1973) s. 1 361.

22. Mark Granovetter, *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers* (Chicago and London 1974) s. 41–50.

23. Mark Granovetter, "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory* 1 (1983) s. 201–233.

pital skiftat över tid, vilket delvis kan förklaras med att formella institutioner förändrats. Till exempel har kontakterna mellan affärsbankernas och industriföretagens företrädare varierat, vilket bland annat berott på förändring av lagstiftning och formell reglering.²⁴ Peter Håkansson och Caroline Tovatt menar att på arbetsmarknaden minskade den informella rekryteringen i och med den offentliga arbetsförmedlingens expansion i mitten på 1930-talet.²⁵

När det gäller nätverkens betydelse för etablering på arbetsmarknaden före 1930-talet finns en hel del internationell forskning.²⁶ Mycket av denna forskning understryker familjens betydelse, bland annat genom att barnen ofta började arbeta som assistenter åt sina fäder.²⁷ En studie av svenska tobaksarbetare i slutet av 1800-talet visar att det visserligen inte var så vanligt att detta yrke gick i arv men att de män som hade fäder i samma yrke ofta hade högre lön.²⁸ Här handlar det alltså om anknytande socialt kapital och nätverk med starka länkar med betydelse för såväl rekrytering som fortsatta karriärer. Ett intressant undantag är en studie av rekrytering av lärlingar i det förmoderna London (1600–1749) som finner mycket svaga samband mellan rekrytering av lärlingar och de olika former av kontaktnät som författarna undersöker.²⁹ Vi kan alltså inte utgå från att det var nätverk och socialt kapital som spelade roll på arbetsmarknaden under den period vi studerar. Den historiska forskningens betoning av familjeband kan delvis ha att göra med att sådana lättare låter sig identifieras och mätas i de källor som använts.

24. Ylva Hasselberg "Vem vill leva i nätverkssamhället?" i Y. Hasselberg (red.), *Vem vill leva i kunskapssamhället? Essäer om universitetet och samtiden* (Hedemora/Möklinta 2009) s. 25–26; Ylva Hasselberg & Tom Petersson "Företag, nätverk och innovationer", i Fredrik Andersson, Ylva Hasselberg & Tom Petersson (red.), *"Bäste broder!": Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv* (Hedemora 2006) s. 23–26.

25. Håkansson & Tovatt (2017) s. 75–78.

26. Se t.ex. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (London 1971) s. 118–119; Peter N. Stearns, *Lives of Labour: Work in a Maturing Industrial Society* (London 1975) s. 69.

27. Stearns (1975) s. 69.

28. Tobias Karlsson & Maria Stanfors, "In the footsteps of their fathers? Occupational following among Swedish tobacco workers", *Continuity and Change* 26:1 (2011) s. 45–68.

29. Tim Leunig, Chris Minns & Patrick Wallis, "Networks in the Premodern Economy: The Market for London Apprenticeships, 1600–1749", *Journal of Economic History* 71:2 (2011) s. 413–443.

Nordiska museets arbetarminnen

Mot bakgrund av tidens omfattande samhällsförändringar började Nordiska museet, under ledning av Mats Rehnberg och i samarbete med fackföreningar och andra intresseorganisationer, på 1940-talet samla in minnen, arbetslivsnarrativ, från människor i olika yrken.³⁰ För att uppmuntra deltagande anordnades pristävlingar med annonser i fackpressen. För att vägleda skribenterna gav Nordiska museet ut anvisningar för vilka frågor som skulle tas upp och hur minnena skulle disponeras. Dessa anvisningar har inneburit att bidragen uppvisar liknande innehåll och struktur, vilket naturligtvis underlättar när olika berättelser ska jämföras. Ett förhållande som för vårt vidkommande varit fördelaktigt är att arbetarminnena har karaktären av självbiografier, snarare än allmänna skildringar av traditioner och minnen från äldre generationer. I de volymer vi analyserar har minnena nedtecknats av arbetarna själva.³¹ Totalt sett samlades 2 000 berättelser in, motsvarande 35 000 sidor text, under perioden 1945–1959.³² Berättelserna kom från människor som började sitt yrkesliv i slutet av 1800-talet och, till viss del i början av 1900-talet. Ett urval av dessa berättelser har samlats, redigerats och publicerats i volymer om specifika yrkesgrupper.

Nordiska museet hoppades att arbetarminnena skulle användas aktivt av forskare och bidra till en ny historieskrivning av det moderna Sveriges framväxt. Även om det finns några exempel på forskare som baserat sina undersökningar på arbetarminnena har materialet främst använts för att komplettera andra källor.³³ Till skillnad från merparten av den tidigare forskningen gör vi inte någon avgränsning till en specifik yrkesgrupp utan använder material från de tre volymer där springpojkejobb förekommer: *Handelsminnen*, *Kommunalarbetarminnen* och *Snickarminnen*.

Utifrån ett källkritiskt och metodologiskt perspektiv finns det naturligtvis en del att fundera över när det gäller arbetarminnena. För det första riktades minnesinsamlingarna mot specifika yrkesgrupper, varav de flesta var renodlade arbetarklassyrken. Vi kan därför inte via arbetarminnena räkna med att komma åt springpojkar som var verksamma på

30. Bo G. Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen: En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar* (Stockholm 1996).

31. Fram till 1954 användes ett system med ombud som intervjuade informanter.

32. Nilsson (1996) s. 189–190.

33. För ett undantag, se Ella Johansson, *Skogarnas fria söner: Maskulinitet och modernitet i Norrländskt skogsarbete* (Stockholm 1994).

banker och försäkringsbolag. För det andra har det skett en självselektion bland tänkbara informanter. Sannolikt har arbetare med en relativt lång karriär i yrket, och dem för vilka yrket utgjorde en slutpunkt i arbetslivet, varit mest benägna att lämna bidrag till insamlingarna. Det kan också noteras att insamlingarna var särskilt lyckosamma sett till antalet inskickade bidrag när det gällde yrken som tidigare skildrats i litteraturen och som omfattades av viss mytologisering, exempelvis statare och järnbruksarbetare. För det tredje har det i varje insamling skett ett urval av berättelser för publicering. Det är oklart hur detta urval gjorts. Sannolikt har berättelser med större tidsdjup föredragits framför dem som omfattat mer näraliggande tidsperioder. Till följd av att vi inte vet hur informanterna eventuellt skiljer sig från den totala undersökningspopulationen är det svårt att säga något om representativitet och generaliserbarhet. En genomgång av samtliga insamlade berättelser skulle möjligen kunna ge andra resultat. Vad vi däremot ser i de publicerade volymerna är att det finns en geografisk spridning. För det fjärde finns det alltid en viss risk att minnet hos informanterna brister när minnen samlas in långt senare; informanterna glömmet och förvanskar efter hand.

Vi är medvetna om att materialet inte kan svara på generaliseringar av typen "hur många?" eller "hur vanligt?" Vi använder i stället materialet för att exemplifiera: hur kunde det gå till när man hamnade i jobbet och hur kunde man gå vidare? Därmed inte sagt att detta var det enda sättet, eller det vanligaste sättet. Den typen av slutsatser håller inte materialet för. Epistemologiskt utgör dock vår systematiska genomgång av exempel, typfall och sekvenser ett viktigt bidrag, inte minst som utgångspunkt för vidare forskning.

En annan möjlig invändning är att de publicerade berättelserna har redigerats. I en fallstudie av bokbindarundersökningen menar Bo G. Nilsson att i genomsnitt 40 procent av de ursprungliga texterna strukits. I redigeringen har Rehnberg riktat fokus mot berättaren och dennes föräldrar. Namn och andra detaljer angående syskon, släktingar och arbetskamrater har ofta strukits, liksom specifika uppgifter om exempelvis tekniska förhållanden, utrustning, arbetslokaler, löner, arbetstider och varupriser. Rehnberg har vidare strukit beskrivningar av känsliga ämnen – som exempelvis sexualitet, alkohol och konflikter – formuleringar som avslöjar bakgrunden till berättelsernas tillkomst (pristävling) samt

värdeomdömen om anställningsrelationernas karaktär till förmån för mer neutrala och tekniska beskrivningar av arbetets innehåll.³⁴ Detta torde dock för vårt syfte vara mindre problematiskt eftersom vi i denna artikel primärt inte är ute efter att analysera omgivningens syn på springpojkejobben eller konflikter och maktförhållanden på arbetsplatser, även om det i vissa av narrativen går att utläsa maktförhållanden. Nilssons granskning av bokbindarundersökningen ger inte anledning att misstänka att erfarenheter av springpojkejobb och liknande skulle ha redigerats bort. I frågelistorna betraktades snarare uppgifter om det första arbetet utanför hemmet som särskilt intressanta, liksom flyttningar mellan arbetsplatser och befattningar.³⁵

Vi har läst samtliga berättelser i de tre volymerna och kategoriserat dessa utifrån "väg in i yrket" och "nätverk" i enkla databaser, där varje ny anställning utgör en observation kopplad till en viss individ. Detta har givit en bra överblick över individens mobilitet på arbetsmarknaden. Därefter har vi aktivt letat efter berättelser som handlat om springpojkejobb, bud eller vad som kan karaktäriseras som närbesläktade yrken enligt den definition som tidigare diskuterats. Tack vare att vi kategoriserat berättelserna utifrån ett kodschema har vi tydligare kunnat se mönster och tendenser i individens yrkesliv.

Vi redovisar resultaten av undersökningarna volym för volym, det vill säga branschvis. Det finns naturligtvis både fördelar och nackdelar med denna indelning. En fördel är att branscherna är relativt olika, till exempel när det gäller förekomst av lärlingsutbildning och företagens storlek, och det är enklare att jämföra informanternas upplevelser inom samma bransch. En nackdel är att det finns berättelser som liknar varandra även om de slutligen hamnar i olika branscher.

Handelsminnen

Handel bedrevs länge i småskaliga former. I slutet av 1600-talade hade få köpmän fler än två biträden. Liksom inom städernas hantverk krävdes utbildning för att etablera sig som yrkesutövare och medborgare i staden. Regler och yrkesbeteckningar skiftade något över tid. Enligt 1734 års handelsförordning krävdes sju år som bodgosse, följt av fyra år som köpsven för att vinna burskap. Burskapet förutsatte också att man fort-

34. Nilsson (1996) kapitel 6.

35. Nilsson (1996) s. 143.

satte sitt värv inom den bransch där man fått sin skolning. Det är möjligt att rekrytering av blivande handelsmän byggde på etablerade släktband och att yrket gick i arv från fäder till söner.³⁶

Stora förändringar av detaljhandelns organisation inträffade under 1800-talets senare hälft.³⁷ Näringsfrihetsreformer öppnade upp för handel på landsbygden och i städerna etablerades nya former av specialbutiker. Den kooperativa rörelsen, vars syfte var att erbjuda lägre priser i kombination med upplysning åt arbetare på bruksorter och i städer, utgjorde ett annat nytt inslag, inte minst eftersom kooperativen efter hand förenades i ett riksomfattande förbund som också kom att ägna sig åt viss industriell verksamhet.³⁸ Utvecklingen av den konsumentkooperativa rörelsen fick stöd av arbetarrörelsen och accelererade under decennierna kring sekelskiftet 1900. Varuhusen i de större städerna utgjorde en annan trend i riktning mot ökad storskalighet.³⁹ Varuhusen var större organisationer som erbjöd kunderna ett omfattande sortiment, uppdelat på särskilda avdelningar, under samma tak. Kooperativa förbundet, varuhusen, och senare sammanslutningar av detaljhandlare utgjorde emellertid undantag. Såväl grossist- som detaljhandeln dominerades länge av små oberoende företag. 1931 års företagsräkning visade att det genomsnittliga företaget inom detaljhandeln sysselsatte färre än tre personer, inklusive innehavaren. Inom grossisthandeln var det genomsnittliga antalet sysselsatta vid samma tidpunkt fem personer.

Utvecklingen under 1800-talet innebar generellt sett en övergång från självhushållning till en försörjning som i allt högre utsträckning byggde på marknadsutbyten. Detta påverkade i hög utsträckning handelns organisation och arbetsförhållanden. Under självhushållningens tid gjordes i allmänhet stora inköp. Kunderna svarade själva för att paketera och lagra livsmedel och andra varor. I det framväxande marknadssamhället såldes varor oftare i små partier. Utbudet av produkter, inte sällan färdigpaketerade, ökade. Handelsarbete under denna omställningsfas

36. Mats Rehnberg, *Handelsminnen* (Stockholm 1961a) s. 230.

37. Kylebäck (2004) s. 27–28; Fredrik Sandgren, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870–1890* (Uppsala 1999); Ingemar Tufvesson, *Varuhandeln – igår, idag och imorgon* (Göteborg 1995).

38. Kylebäck (2004) s. 66–67.

39. Cecilia Fredriksson, *Ett paradys för alla: EPA mellan folkhem och förförelse* (Stockholm 1998); Orsi Husz, *Drömmars värde: Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora 2004); Kylebäck (2004) s. 64–65; Kurt Samuelsson, *Nordiska Kompaniet: Historien om ett varuhus* (Stockholm 1952).

stälde relativt höga krav på personalens räknekunskaper. Ännu under 1800-talets senare del saknade många butiker fasta priser. Butiksinnehavaren använde ofta koder som upplyste om varans inköpspris. Utifrån koderna och ett i förväg bestämt påslag skulle biträdet sedan avgöra hur billigt varan kunde säljas.

I *Handelsminnen* återfinns totalt 17 berättelser,⁴⁰ av dessa har elva nedtecknats av män och sex av kvinnor. Fem av berättelserna innehåller yrkestiteln "springpojke". Här finns Martin W. Almkvist som börjar som springpojke i Örebro, Valdemar Petersson som börjar som springpojke i en speceriaffär i Ystad vid 13 års ålder, Primus Frycklund som vid 25 års ålder anställs som "vikarierande springpojke" vid Kooperativa Förbundet samt Eric Jonsson och Alexius Svensson, vars berättelser innehåller fler än en episod som springpojke.

Eric's första sejour var som 14-åring i en barnklädesaffär och den andra på KF som 16-åring, däremellan arbetade han på ett boktryckeri.⁴¹ Alexius hade inte mindre än tre sejourer som springpojke; först som 14-åring på ett tryckeri, sedan på en charkuteributik och till sist i lagret på en chokladfabrik.⁴²

Utöver springpojke, fanns fyra yrkesbenämningar som vi bedömer som näraliggande: kuskpojke, passuppojke, trädgårdspojke och cykelbud.⁴³ De tre förstnämnda var troligtvis hjälpredor till vuxna arbetare, i passuppojken fall handlade det om skofabriksarbetare.

Om vi inkluderar dessa näraliggande yrkestitlar, finner vi att en majoritet av männen i *Handelsminnen* hade erfarenheter av springpojkeliknande jobb. Värt att notera är dock att dessa jobb långt ifrån alltid var de första arbetslivserfarenheterna. Merparten hade sina första erfarenheter av arbete i andra näringar, framför allt inom jordbruket. Dessa sysslor var inte nödvändigtvis förknippade med någon specifik yrkestitel, det kunde exempelvis handla om att "valla kreatur" eller "plocka sten" under en specifik period, till exempel sommarlovet.

Kvinnornas väg till handelsarbetet såg annorlunda ut. Vi hittar inga exempel på "springflickor". I stället började kvinnorna som barnpigor eller med annat hemarbete innan de fann sina platser i affärer och buti-

40. Av totalt 90 inkomna bidrag. Nilsson (1996) s. 296.

41. Rehnberg (1961a) s. 149, 152.

42. Rehnberg (1961a) s. 164, 178.

43. Däremot räknar vi inte in "tågbud" i denna kategori. Tågbudet var en tidningsförsäljare.

ker. I två fall började de direkt som butiksbiträden, utan att berättelsen innehåller några tidigare arbetslivserfarenheter.

När det gäller betydelsen av sociala nätverk ger berättelserna i vissa fall explicita upplysningar. I ett fall var sociala nätverk frånvarande. Primus Frycklund hittade sitt jobb via en annons, men han var då omkring 25 år. I ett fall var nätverkets betydelse uppenbar. Eric Jonsson fick sitt andra springpojkejobb genom en bekant pojke.⁴⁴ I andra fall finns indirekta uppgifter som tyder på betydelsen av nätverk. Det gäller Martin W. Almquist som växte upp i en grosshandlares hus, och berättar om hur han ”sprungo där och sågo, på allt som var där och hur arbetet gick till”.⁴⁵ Exempelen Jonsson och Almquist visar på hur svaga, överbryggande, länkar ledde in till handelsarbetet.

I *Handelsminnen* finns även exempel på starka länkar, men dessa uppmuntrade inte nödvändigtvis till att springa bud. Föräldrar kunde aktivt försöka påverka yrkesvalet i riktning mot arbeten som innehöll mer av lärande. Henry Grossman berättar att hans far skaffade honom ett arbete på ett tryckeri, ”ty han ville att jag skulle lära mig ett yrke”.⁴⁶ Även om det inte nämns uttryckligen kan man föreställa sig konflikter i sådana situationer. Att vara lärling innebar ofta lägre lön jämfört med ett springpojkejobb. Eric Jonsson gick exempelvis, på faderns inrådan, från att tjäna åtta kronor i veckan till ett boktryckeri där han kom att tjäna sex kronor i veckan, det vill säga en lönesänkning med 25 procent.

Berättelserna innehåller sällan beskrivningar av springpojkejobbens innehåll, men det finns undantag. Alexius Svensson skriver att han i sitt första jobb som springpojke på ett tryckeri fick ”slå in paket av kontorsböcker av alla slag” samt gå ärenden till andra företag och till järnvägsstationen, inte sällan i ilfart med en handkärra.⁴⁷ Som springpojke på chokladfabriken Cloettas lager bestod arbetet främst av transporter och upp- och nedpackning. Alexius berättelse tyder inte på något stort inslag av lärande i springpojken arbete. Två andra exempel tyder emellertid på motsatsen. Som cykelbud fick Henry Grossman ”lära [sig] en hel del kontorsgöromål”.⁴⁸ Eric Jonsson gjorde följande betraktelse av sin tid

44. Rehnberg (1961a) s. 152.

45. Rehnberg (1961a) s. 72.

46. Rehnberg (1961a) s. 221.

47. Rehnberg (1961a) s. 178.

48. Rehnberg (1961a) s. 221.

som springpojke på KF: "Det var inte så mycket ärenden, utan man får lära sig väga upp varor och expediera också".⁴⁹

För vissa var springpojkejobbet ett steg på väg till en tydlig karriär inom handeln. Primus Frycklund är ett exempel. Från en anställning som vikarierande springpojke fick han efter sex månader en fast tjänst. Åtta månader senare blev han butiksföreståndare, efter fem år föreståndare för KF:s skoavdelning och efter ytterligare tio år, lagerchef på KF:s skofabrik. Det förefaller som om Frycklund kom in på en intern arbetsmarknad med goda möjligheter till avancemang. Riktigt vilken roll Frycklunds kontakter spelade i karriären är svårt att fastställa. I vilket fall var hans erfarenhet knappast typisk. För många utgjorde springpojkejobbet en episod i en mer komplex sekvens av yrken, branscher och arbetsplatser.

Eric Jonssons karriär kan här tas som exempel. Jonsson börjar som springpojke i en barnklädesaffär, fortsätter till ett boktryckeri, blir åter springpojke fast på en annan arbetsplats, KF, slutar på grund av långa arbetsdagar och börjar på en konserverfabrik, återkommer till KF som biträde, förflyttas till en specialavdelning och blir till slut befördrad till butiksföreståndare. Återigen ett exempel på en framgångsrik karriär, men med fler sidospår. Henry Grossmans berättelse är också komplex men innehåller fler svårigheter. Efter jobb på tryckeri, som cykelbud och två nya tryckerier blir Grossman "tågbud", det vill säga tidningsförsäljare på tåg. Detta jobb förlorar han i samband med värnplikten, varpå han blir arbetslös och hankar sig periodvis fram som ambulerande försäljare av kaffe, potatis och radioapparater. Till slut återfår han en anställning som tågbud, för att så småningom få tjänst på Pressbyrån. Värt att notera är att Grossman är född 1912, vilket är något senare än de flesta andra informanterna i *Handelsminnen*, och innebär att hans steg från ungdomsjobb till vuxenjobb inträffade i samband med den stora depressionen i början av 1930-talet.

Kommunalarbetarminnen

I det förindustriella samhället sköttes gemensamma angelägenheter på lokal nivå av socknar och städer.⁵⁰ Socknarnas och städernas ursprungliga ansvarsområden var fattigvård men efter hand, till följd av 1800-ta-

49. Rehnberg (1961a) s. 153.

50. Gunnar Wetterberg, *Kommunerna* (Stockholm 1997) s. 21–23.

lets demografiska och ekonomiska omvandlingsprocesser, fick de en mer mångfacetterad verksamhet. I framväxande industrisamhällen uppstod exempelvis nya behov av infrastruktur och renhållning. Den traditionella sockenorganisationen klarade inte riktigt av de nya uppgifterna varför hela den lokala självstyrelsen reformerades 1862. De lands- och stadskommuner som då skapades blev med tiden organisationer som fungerade som arbetsgivare för en rad olika yrkesgrupper med den sammanfattande benämningen "kommunalarbetare".

Volymen *Kommunalarbetarminnen* beskriver följaktligen en mängd olika yrken och sysslor; allt från människor som är sysselsatta inom kommunikation, gas- och elverk, skola, kyrka, sjukvård, renhållning och gatuförvaltning. Till största del skildras arbeten i stadsmiljöer, men det finns även en del beskrivningar från mindre tätorter. I *Kommunalarbetarminnen* finns 19 berättelser,⁵¹ varav fem stycken är från kvinnor.

När informanterna började som springpojkar (eller motsvarande), så var det inte alltid som kommunalarbetare. Denna karriär kommer senare, men däremot är det möjligt att springpojkejobbet (eller motsvarande) var en väg mot ett framtida kommunalarbetarjobb.

Bland de sysslor som nämns och som ligger nära springpojken finns "tvålpojke" hos frisör. Detsamma gäller den informant som började som 12-åring år 1902 att arbeta hos en bagare med att köra ut bröd, ett arbete som utfördes parallellt med folkskolan. Informantens arbete därefter, hjälpkörare på Nordstjernans Bryggeri, där han körde ut vichyvatten och is, ligger även det nära springpojkeyrket. Det utfördes efter att informanten slutat folkskolan: "Jag slutade skolan 1903. Då började jag på bryggeriet. Jag var där till 1906."⁵² Werner Z. Ringlund berättar att han fick jobb som mjölkbud parallellt med skolan: "Sedan vi 1895 flyttat till Norrköping, tog skolan det mesta av dagarna. Morgon och kväll var jag upptagen med utbärning i hemmen av mjölk från en utkörare."⁵³

Bland kvinnorna fanns bland annat yrket "passflicka", vilket innebar att se efter barn i "bättre familjer". Även detta arbete utfördes på eftermiddagarna efter skolan: "Jag blev passflicka, dvs. jag såg efter barnen i bättre familjer på eftermiddagarna, sedan jag slutat skolan."⁵⁴ Andra

51. Av totalt 115 inkomna bidrag. Nilsson (1996) s. 296.

52. Mats Rehnberg, *Kommunalarbetarminnen* (Stockholm 1958) s. 117.

53. Rehnberg (1958) s. 203.

54. Rehnberg (1958) s. 138.

yrkestitlar som förekommer bland kvinnor är ensamjungfru och piga. Dessa yrken hade liknande arbetsuppgifter, men med skillnaden att pigan fanns på landsbygden och ensamjungfrun i en stad.

Utöver de näraliggande yrkesbenämningar vi här nämnt finns många exempel då informanten uttryckligen säger att de arbetade som springpojke.⁵⁵ Det är inte ovanligt att man började arbeta som springpojke, eller motsvarande sysslor, parallellt med folkskolan, men det varierar. I många fall kunde springpojkejobbet vara ett heltidsarbete efter folkskolan. En informant berättar att han började arbeta som springpojke som 14-åring efter folkskolan: "Den första maj 1896 började jag som springpåg på Apoteket Kronan. Arbetet börjades klockan sju på morgonen, och någon gång fick man hålla på till klockan nio på kvällen, då apoteket stängde för dagen."⁵⁶ En annan informant berättar: "När jag 1898 slutade skolan, fick jag plats som springpojke hos en cigarrhandlare Östergren i Norrköping".⁵⁷

Som vi beskrev inledningsvis var den samtida debatten kritisk mot springpojkejobben under slutet av 1920- och 1930-talet. Man ansåg att springpojkejobben hindrade ungdomarna (det vill säga, pojkar) att ta en lärlingsplats och därigenom försämrade förutsättningarna för en framtida yrkeskarriär. Berättelserna i *Kommunalarbetarminnen* visar på betydlig mer komplicerade samband. Ungdomarna kunde exempelvis börja på en lärlingsplats, men hoppa av och ta ett springpojkejobb. Det faktum att lärlingsplatserna ofta var oavlönade eller hade låg lön var naturligtvis av stor betydelse. Sigge Gustavsson berättar att han började som skräddarlärling 1914, men slutade då han "aldrig fick någon avlöning".⁵⁸ Sven L-g berättar att hans far hade skaffat en lärlingsplats åt honom på en marmorfabrik i Landskrona. "Kontrakt skrevs för en lärotid på tre år med en lön av 10 öre första, 12 öre andra och 14 öre tredje året."⁵⁹ Informanten berättar att han dock inte fick hålla på med arbetet som bestod av tillverkning av trappuppsatser och plattor till byggnader och lavoarer. I stället skickades han att tillsammans med direktörens dräng lossa, lasta och köra ut varor till kunderna. Det som skulle

55. Det finns däremot inte något exempel på någon "springflicka" i *Kommunalarbetarminnen*.

56. Rehnberg (1958) s. 146.

57. Rehnberg (1958) s. 203–204.

58. Rehnberg (1958) s. 49.

59. Löneuppgifterna avser per timme. Rehnberg (1958) s. 188.

vara ett tillfälle för lärande blev alltså i stället ett "springpojkejobb" till en låg lön. Det var troligen inget svårt beslut för informanten att bryta lärlingskontraktet när han blev tillfrågad om han kunde börja ett annat jobb:

På samma tomt som den nyssnämnda marmorfabriken fanns även ett stall, som hyrdes av en expressbyrå. Här hade en anställd yngling blivit sjuk, och en dag tillfrågades jag av förmannen, om jag kunde köra hästar. Då svaret blev jakande, sa förmannen: "Då kan du få jobb hos oss!" På min fråga vad lönen var, och svaret härpå 12 kronor i veckan, fanns ju inte mer än mening: att jag med glädje accepterade.⁶⁰

Exemplen ovan visar att informanterna kunde avsluta sitt lärlingskontrakt och påbörja ett annat jobb, och att lönen som lärling var låg eller obefintlig. Det fanns, som Fowler även säger, ett flöde från lärlingsanställningar till springpojkejobb.

Sven L-g:s exempel visar även att föräldrarnas nätverk var av stor betydelse för ungdomarnas inträde på arbetsmarknaden. Det finns många berättelser från informanter som kom in i arbetslivet via sina föräldrar. En informant berättar att han fick jobb på Skånska Cementgjuteriet där även hans far arbetade: "1898 flyttades apoteket Lejonet till sin nuvarande plats i Teschska palatset, som då var nybyggt. Det året slutade jag också min plats där, för att börja på Skånska Cementgjuteriet."⁶¹

En annan informant berättar om hur hon kom in på kommunalarbetarbanan genom att hjälpa sin mamma med städningen av skolan: "Eftersom min mor blev dåligare och dåligare, fick jag, fast jag bara var tio år, gå med min mor till städningen varje dag. Detta var början på min bana som kommunalarbetare."⁶²

Det var dock inte endast föräldrarnas nätverk som hade betydelse. Springpojkejobbet kunde skapa nätverk som öppnade upp för lärlingsjobb. Sammanfattningsvis kan sägas att *Kommunalarbetarminnen* visar att informanterna ofta bytte jobb under tonåren och som unga vuxna. Det innebar att man kunde börja ett springpojkejobb och arbeta där ett kort tag. Därefter kunde man ta ett annat jobb i fabrik eller mer industriellt inriktat arbete, för att sedan ta en lärlingsplats eller ett

60. Rehnberg (1958) s.189–190

61. Rehnberg (1958) s. 147.

62. Rehnberg (1958) s. 179.

annat springpojkejobb. Lönen var naturligtvis ett viktigt incitament, men även arbetsmiljö och arbetsuppgifter hade betydelse. Som beskrivits ovan hoppade en informant av en lärlingsplats då han inte tyckte att de utlovade lärlingsuppgifterna fyllde tjänsten, utan han fick arbeta med mer okvalificerade uppgifter.

Snickarminnen

Volymen *Snickarminnen* handlar om arbetare inom snickeriindustrin, en bransch som drogs med i sågverksindustrins uppsving under 1800-talets andra hälft. Inom snickeriindustrin tillverkades dörrar, fönster, trappor, inredningsdetaljer och möbler. Rötterna fanns i en hantverksmässig produktion som tagit fart efter näringsfrihetsreformerna och efter hand mekaniserades.⁶³ Järnvägstransporter öppnade upp möjligheter att bredda produktsortiment och distributionskanaler, exempelvis i form av möbelkataloger och specialiserade möbelaffärer. Den första mekaniska snickerifabriken anlades redan 1851 i Göteborg, men det skulle dröja relativt länge innan den industriella produktionen hade trängt undan den mer hantverksmässiga i mindre verkstäder. Ännu runt förra sekelskiftet ägde en stor del av produktionen rum i dessa mindre verkstäder. Men de nya fabrikerna var på stark frammarsch. År 1896 fanns det 221 snickerifabriker i Sverige. I dessa fabriker arbetade 5 500 arbetare. Tio år senare hade dessa ökat till 502 fabriker och 11 900 arbetare. Ökningen berodde till stor del på urbaniseringen och den nya byggnation som denna krävde.⁶⁴ Bland de stora företagen i denna bransch märks AB Åtvidabergs snickerifabrik som var specialiserad på kontorsmöbler och Bodafors stol och möbelfabrik.

Det är intressant att notera att koncentrationstendenserna, som ofta innebar att företag och arbetsplatser blev färre men större, var omvänd inom snickeribranschen. I mitten av 1870-talet hade snickerifabrikerna cirka 70 arbetare per företag, i mitten av 1890-talet cirka 30 arbetare per företag och strax före första världskrigets utbrott cirka 20 arbetare per företag. Enligt Rehnberg berodde detta på att mindre kapitalstarka företagare började etablera sig i branschen samt att den nya tekniken

63. Bertil Arwidson, *100 år med svenska möbler: Från snickeri till möbelindustri* (Stockholm 2006); Sverker Jonsson, *Den svenska möbeltillverkningen 1850–1950: En småindustri framväxt* (Möklinta 2013).

64. Mats Rehnberg, *Snickarminnen* (Stockholm 1961b).

och mekaniseringen möjliggjorde serieproduktion som tidigare inte varit möjlig.⁶⁵

Snickarminnen innehåller totalt elva berättelser.⁶⁶ Det finns flera exempel i *Snickarminnen* på informanter som börjat som springpojkar och sedan gått vidare; antingen att de blivit lärlingar eller fått andra jobb. Vad som även är tydligt är att det finns en hantverkstradition och en yrkes stolthet som inte går att finna på samma sätt i *Kommunalarbetarminnen* och *Handelsminnen*. Det finns även ett tydligare yrkesefterföljande bland snickeriarbetare. En informant berättar:

Manliga efterkommande i både andra och tredje led har valt farfarsyrket som utkomst. De äro byggnadssnickare och byggmästare i flertal, en del har rest till främmande land, men i alla fall varit fädernesyrket trogna. Jag är den enda, som valt möbelsnickeriet som yrke.⁶⁷ [...] Min far lärde byggnadssnickeriet hos farfar, men han var också hos en snickerimästare ett tag och lärde snickeriet som hantverk.⁶⁸

Vägen in i snickeriindustrin gick ofta via ett traditionellt springpojkejobb och därefter lärlingsplats. Det faktum att lärlingsplatsen var viktig hänger troligen samman med hantverkstraditionen och höga krav på yrkeskunnande.

John Klintberg berättar att han 1898 blev springpojke på en snickeriwerkstad i Stockholm. Arbetarna på verkstaden var mycket hjälpsamma och särskilt en gesäll, Th. Andersson, var som en far för honom, enligt informanten. Tack vare denna kontakt som informanten fick genom arbetet som springpojke fick han senare en plats som lärling: "Den 1 april 1900 slutade jag att vara springpojke, tack vare ovannämnde Th. Andersson fick jag en plats som lärling hos snickarmästare Leon Ellström, Klarabergsgatan 52."⁶⁹

Det finns således exempel på att informanterna började som springpojkar, för att sedan via de kontakter som skapats där, hitta en lärlingsplats. Fallet Klintberg sticker ut på så vis att kontakten kan beskrivas som en stark länk som inte tillhörde familjen eller släkten.

65. Rehnberg (1961b) s. 233.

66. Av totalt 31 inkomna bidrag. Nilsson (1996) s. 296.

67. Rehnberg (1961b) s. 136.

68. Rehnberg (1961b) s. 136.

69. Rehnberg (1961b) s. 11.

Urbanisering och samhällsförändring är genomgående teman i arbetarminnena generellt. Även i detta sammanhang kunde emellertid familjeband vara verksamma. Flera informanter är födda på landet men ville in till städerna där de såg att möjligheterna fanns. K. R. Olofsson växte upp i Bräkne-Hoby i Blekinge och berättar: "Mitt första arbete efter skolans slut på Brukskontoret var som springpojke för 7 öre i timmen."⁷⁰ Men informanten ville inte vara kvar på bruket och den lilla bruksorten:

Jag tyckte inte det var någon framtid här på bruket. Jag ville lära mig ett yrke helst till snickare. Jag skrev till min äldre bror, som var målare i Linköping, om han visste någon plats. Jag ville helst bli möbelsnickare. Det ansågs vara ett fint yrke på den tiden. Jag fick snart svar att det var en mästare, som ville ha en lärling.⁷¹

Informanten var 16 år när han började som lärling och det tycks ganska genomgående att man började som lärling i den åldern, vilket innebar att man hade haft något eller några arbeten innan, eftersom man slutade folkskolan som 14-åring.

I detta exempel var det alltså informantens äldre bror som stod för kontakten. Det finns många exempel på att föräldrar eller närstående släktingar agerar som agenter till barnen. En annan informant berättar: "På hösten samma år jag slutat skolan, blev en springpojkeplats ledig, där far arbetade."⁷² Senare blir han även anställd som lärling: "Det kom en ny verkmästare och han placerade en [lärling] hos varje snickare. Jag kom in på lära hos min far."⁷³ Axel Svenson berättar: "Mitt första egentliga arbete utom hemmet kom att bli fars arbetsplats. Det var innan jag slutat skolan."⁷⁴ Detta var på A/B Mörlunda Snickerifabrik och informanten var då 13 år gammal. Informanten fick hjälpa till med diverse hantlangning och att plocka undan vid en kutter- och planhyvel "som de flesta andra småpojkar"⁷⁵ Informanten berättar vidare att han var tvungen att sluta arbeta för att kunna slutföra sista terminen i folkskolan. Därefter blev det fortsättningsskola, vilken var frivillig, men då arbetade han på dagarna och gick i skolan på kvällarna.

70. Rehnberg (1961b) s. 92.

71. Rehnberg (1961b) s. 96

72. Rehnberg (1961b) s. 148.

73. Rehnberg (1961b) s. 150.

74. Rehnberg (1961b) s. 116.

75. Rehnberg (1961b) s. 116.

Jag var med om en fortsättningsskola, som på den tiden var frivillig. Vi voro flera pojkar, som arbetade vid fabriken och skolan hölls som kvällsskola, men vi fingo sluta arbetet tidigare på eftermiddagen för att kunna passa skoltiden.⁷⁶

Det finns, som sagt, många berättelser som går i samma riktning. Gösta Melin blev 1923 anställd på sin fars arbetsplats som springpojke: "På hösten, när det blev brått på fabriken, sa verkmästaren till min far: 'Melin har ju en pojke i Strömslund inte ska han bli bonddräng han får börja här som springpojke på snickareverkstan'. Och så blev det [...]."⁷⁷

I detta narrativ ges en tydlig bild av vad arbetet innebar. Informanten hade 43 snickare att betjäna. Han skulle hämta vatten, samla avlöningsaskar och böcker, hämta ut materiel på förrådet, tömma sliphoar. Dessutom fick springpojken hjälpa till med mer personliga sysslor som att köpa bröd till snickarna, som de skulle ha till elvakaffet, eller för snickarens räkning gå till kassören och be att han inte skulle dra skatt på en snickares lön en vecka. Om han inte lyckades med detta, fick han en utskällning av snickaren. Informanten berättar att en snickare varje lördag skulle ha en dubbelvikt stärkkrage, en annan skulle ha hem veckotidningen *Allers*. Andra ärenden kunde vara att köpa snus åt snickaren. Informanten berättar att snickarbasen blev irriterad på att han sprang så många ärenden ute i samhället och sa att han bara fick gå en gång om dagen, men då reagerade snickarna: "Då sa snickaren 'springpojken ska ni ge fan i, den sköter vi'. Sedan var det bara att gå som vanligt."⁷⁸

Det tycks således funnits ett patriarkalt förhållande främst mellan snickaren och springpojken, där springpojken sprang ärenden åt och styrdes av snickarna. Dessa ärenden kunde antingen vara, vad vi i dag skulle kalla, privata, eller av mer arbetsrelaterad natur, men det var snickarna som till stor del bestämde vad springpojken skulle göra.

Informanten var springpojke på snickarverkstan i två år och därefter öppnade sig en möjlighet att få en plats som lärling: "Efter två år som springpojke kom jag till en bänk som lärling och blev placerad på bänken intill fars."⁷⁹ Han arbetade fyra år som lärling och därefter gick han som utlärd till företaget Svensk Möbel.

76. Rehnberg (1961b) s. 117.

77. Rehnberg (1961b) s. 178.

78. Rehnberg (1961b) s. 180.

79. Rehnberg (1961b) s. 180.

Informanten i narrativet, Gösta Melin, ger således ett exempel som tycks varit relativt vanligt bland snickeriarbetare: man börjar i företaget som springpojke för att sedan i samma företag få en lärlingsplats. Det finns dock andra berättelser där man börjar som springpojke i ett annat företag, eller till och med i en annan bransch, än där man sedan fortsätter som lärling. Olof Blychert berättar att han började som 14 åring i samhällets bokhandel som springpojke år 1924. Han jobbade dock där endast i sju till åtta månader och började den 1 december 1924 som bonarlärling hos Torsten Kleen. ”Han var den förste här på platsen, som hade enbart bonar- och polerarverkstad.”⁸⁰ Olof Blychert var kvar på företaget fram till 1933, då han fick ett erbjudande om att sköta en bonarverkstad åt en snickarmästare.

Generellt kan sägas att informanterna i *Snickarminnen* inte lämnat sina lärlingsplatser lika lättvindigt som man tycks ha gjort i *Kommunalarbetarminnen*. Detta hänger troligtvis samman med den starka hantverkstradition som fanns inom snickaryrket. Skulle man bli snickare var det tvunget att först lära sig yrket som lärling. Vidare är det många informanter som berättar om snickaryrket som något de drömde om; det var ett mål att bli snickare. Här hamnade man mer av en tillfällighet. Som tidigare berörts fanns det inom snickaryrket även ett yrkesefterföljande – det var ett yrke som gick i arv.

Slutsatser och diskussion

Strukturella och institutionella förändringar på arbetsmarknaden under 1800-talets senare del öppnade upp nya vägar för ungdomar att etablera sig som vuxna. Att springa bud blev vanligare bland unga pojkar och flickor, vilket antyds i såväl folkräkningar som dagspressens platsannonser. Hur vanligt denna typ av jobb var och vilken karaktär det hade verkar dock ha skiftat med olika branscher. I vår genomgång av Nordiska museets publicerade minnesuppteckningar för olika yrkesgrupper fann vi flera exempel bland handelsarbetare, kommunalarbetare och snickeriarbetare på springpojkejobb. I andra yrkesgrupper, såsom verkstadsarbetare, bokbindare och järnvägsarbetare, saknades motsvarande erfarenheter.

I de publicerade arbetarminnena saknades exempel på springflickor, trots att de uppträder i folkräkningar och platsannonser i dagspressen.

80. Rehnberg (1961b) s. 216.

Underrepresentationen av flickor med denna yrkesbeteckning kan delvis bero på att få kvinnor medverkar i de publicerade volymerna. Underrepresentationen kan också bero på att det för kvinnor fanns ett annat vanligt ungdomsjobb – nämligen arbete som piga eller hembiträde – vars motsvarighet i princip saknades för pojkar i stadsmiljöer under den studerade perioden. I vilket fall motiverar vår studie vidare forskning om springflickornas jobb och, mer allmänt, om könsskillnader i ungdomars etablering på arbetsmarknaden. I den följande diskussionen får vi hålla oss till springpojknas erfarenheter.

En första fråga handlar om hur de fick sina jobb. Hade nätverk någon betydelse, och i så fall, vilken typ av nätverk? Var det, som Granovetter menar, de svaga länkarna som var viktiga även i den kontext vi studerar? Minnena från kommunal- och snickeriarbetare tyder på motsatsen. Det var ofta föräldrar eller nära släktingar som hjälpte till att skaffa fram springpojkejobbet. Minnena från handelsarbetare pekar i annan riktning. Här finner vi det enda uttalade exemplet i arbetarminnena på någon som fått plats som springpojke via annons.⁸¹ I denna bransch hittar vi inga exempel på föräldrar som ordnar plats för sina barn som springpojke. Snarare hittar vi exempel på motsatsen, hur föräldrar försöker styra in barn mot en sysselsättning med ett större förväntat inslag av lärande. Kanske är skillnaden mellan branscherna i detta avseende slumpmässig? Det kan inte uteslutas att de blivande handelsarbetarnas föräldrar i något avseende skilde sig från de två andra yrkesgrupperna eller att föräldrar överlag hade bestämda uppfattningar om framtidsutsikterna i olika branscher. Det behövs helt klart mer forskning om föräldrars inverkan på barns yrkesval under den aktuella perioden.

Relaterad till frågan ”hur” är frågan ”varför”. Vilka motiv hade ungdomar och deras föräldrar för att välja springpojkejobbet? Ofta verkar det som om det var rena tillfälligheter: informanten hade en kontaktperson som ordnade jobbet på något sätt. Ibland var det föräldrarnas vilja eller att det fanns en särskild yrkestradition inom familjen. Det senare är påtagligt bland snickeriarbetare där många redan i unga år hade som mål att bli snickare. Här var springpojkejobbet bara en etapp på väg

81. Mot bakgrund av det stora antalet platsannonser som efterfrågar springpojkar och -flickor kan det tyckas förvånande att så få nämner denna väg in på arbetsmarknaden i arbetarminnena. Det bör då sägas att just platsannonser och arbetsförmedling inte var aspekter som togs upp i Nordiska museets frågelistor.

mot målet. Men vi hittar också exempel där springpojkejobbet förefaller ha varit ett aktivt val byggt på medvetna överväganden. Motivet var då att springpojkejobbet gav bättre betalt än lärlingsjobbet. Informanterna kan ge klara upplysningar om lönen för de jobb som stod mot varandra och skillnaden var högst påtaglig. Detta kunde till och med resultera i att ungdomar hoppade av lärlingsanställningar för att bli springpojkar.

Inledningsvis konstaterade vi att det inte är helt lätt att avgränsa springpojkebegreppet. I arbetarminnena förekom en rad yrkestitlar vars arbetsinnehåll kan förmodas vara näraliggande eller identiskt med springpojken. Det är överlag svårt att klart avgränsa springpojkejobben från enklare arbeten där ungdomar assisterade vuxna som hantlangare eller assistenter. En möjlig distinktion skulle kunna vara att springpojkejobben innebar större geografisk rörlighet och fler kontakter med företrädare för olika yrkesgrupper. I praktiken är springpojkejobbet också svårt att klart skilja från lärlingsanställningar. Vi hittade åtminstone ett par tydliga vittnesmål om att springpojkejobbet kunde innehålla lärande och ett uttalat vittnesmål om att en lärlingsanställning inte gjorde det. Det kan då påminnas om att lärlingsutbildning i Sverige under den aktuella perioden skedde under oreglerade former.

Vad gäller arbetsinnehåll och framtida karriärvägar är det troligt att springpojkejobben skilde sig åt mellan olika branscher och över tid. Inom handeln fick springpojkar bland annat väga upp, paketera och transportera varor. Transporter är ett återkommande inslag i de blivande kommunalarbetarnas vittnesmål. Inom snickeriindustrin kunde springpojken fungera som en allt-i-allo, någon som fick utföra såväl privata ärenden åt snickarna som ärenden som var kopplade till arbetet på arbetsplatsen. Här finner vi förmodligen rötterna till att en negativ klang har dröjt sig kvar runt den ursprungliga yrkestiteln.

Gemensamt för de tre branscherna är att springpojkejobbet kunde användas till att knyta kontakter för att antingen komma vidare inom företaget, via en intern arbetsmarknad, eller komma in på en lärlingsplats, antingen på samma företag eller på något annat företag. Vi hittar få exempel, med ett tydligt undantag, på att de kontakter som skapades var av det slag som skulle kunna beskrivas som anknytande eller starka länkar. Det tycks snarare vara överbyggande sociala kapital och svaga länkar som hade störst betydelse för den som redan kommit in på arbetsmarknaden via springpojkejobbet. Om detta vittnar inte minst talrika

vittnesmål om rörlighet – mellan landsändar, branscher och arbetsplatser – särskilt i unga år men även senare i livet.

Liksom Fowlers studie av brittiska förhållanden komplicerar vår studie bilden av ungdomars arbetsmarknad i förhållande till den diskussion om springpojkeproblematiken som fördes under mellankrigstiden. I denna diskussion antogs att valet mellan springpojke och lärling gjordes vid ett tillfälle och därefter gavs inte möjlighet att ångra sig. Narrativen i arbetarminnesvolymerna visar att dessa överväganden gjordes mer eller mindre kontinuerligt. Informanten kunde börja ett springpojkejobb och sedan bli lärling, som inom snickaryrket. Det finns även exempel där informanten slutade på en lärlingsplats för att ta tjänst som springpojke. Detta tycks mer vanligt inom yrken som inte hade en så stark hantverkstradition som snickeriarbetaryrket. Andra påfallande mönster i berättelserna är att springpojkejobben sällan innebar de allra första kontakterna med arbetslivet, att de ofta påbörjades i 14-årsåldern – det vill säga efter folkskolan – och innebar heltidsarbete.

Våra undersökningar tyder på att springpojkesysslan växte fram i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, att gränserna mellan springpojke och lärling inte var så definitiva som 1930-talets diskussion gjorde gällande, att det fanns skillnader i tradition och förekomst mellan olika yrken och branscher, samt att springpojkejobbet troligen gav en möjlighet att skaffa sig överbryggande socialt kapital. Våra undersökningar har också gett upphov till nya frågor. En grundläggande fråga är naturligtvis i vilken mån de exempel och sekvenser som vi funnit är generaliserbara. Här bör påminnas om att vi inte gått igenom några minnesuppteckningar från personer med tjänstemannayrken. En annan grundläggande fråga är vad som händer om undersökningsperioden förlängs. När vi reflekterar över arbetarminnena bör vi ha i åtanke att de flesta informanter är födda omkring 1875 till 1885. De har således börjat sina första arbeten under 1890-talet; en period med snabb ekonomisk tillväxt och industriell omvandling som bör ha inneburit goda möjligheter att etablera sig på arbetsmarknaden. Vi hittar inte många vittnesmål om arbetslöshet i minnesuppteckningarna. Det är möjligt att bilden hade blivit en annan om vi studerat ungdomskullar som föddes senare. Situationen bör ha varit särskilt svår för dem som gick ut folkskolan i samband med krisen i början av 1920-talet och det följande årtiondet då arbetslösheten var hög. Under efterkrigstiden förändrades återigen

förutsättningarna för ungdomar. Sannolikt blev springpojkejobben under 1950- och 1960-talen mindre vanliga till följd av hög efterfrågan på arbetskraft inom industrin, sammanpressad lönestruktur, formalisering av rekrytering och gymnasieskolans expansion. I ljuset av de senaste decenniernas utveckling på arbetsmarknaden infinder sig vidare frågan om hur de historiska springpojkejobben förhåller sig till dagens cykelbud och andra nutida så kallade instegsjobb. Många frågor återstår alltså, men vår studie visar att det finns mycket att hämta i minnesuppteckningar när det gäller övergången mellan barndom och vuxenliv samt betydelsen av sociala nätverk på arbetsmarknaden.

Searching for the errand boy: Youth jobs and social networks at the turn of the nineteenth century

During the decades around 1900 increasing numbers of young men and women in Sweden worked as errand boys and girls. There are diverging ideas in the literature of what these jobs actually meant. Some scholars regard them as the starting point of a future career, others as "dead-end jobs". This article investigates and discusses the errand boy job with regard to recruitment and career prospects. Drawing on theories of social capital and social networks, we analyze three volumes of workers' memories published by the Nordic Museum, namely: workers in commerce, municipal workers and workers in the woodworking industry. The informants in our sample typically entered the labour market in the late nineteenth and early twentieth century. Our study reveals the diversity of experiences of young people in the labour market. We find examples of family-based recruitment (strong ties) among municipal workers and in the woodworking industry, but not among commercial workers. Compared to apprenticeships, young men could be attracted to working as errand boys by higher wages. The errand boy job content could include learning and we find examples of mobility into and from apprenticeships. In the studied setting, the position as errand boy was hardly a dead-end job. The reviewed evidence instead suggests that errand boys could form networks that were useful in their future careers.

Keywords: errand boys, blind-alley jobs, dead-end jobs, social capital, social networks, school-to-work transition, careers, workers' memories